

ЯК ОДВІТИВ БРАТ ЗА БРАТА

Маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи

Наближалися роковини, які Роман Михайлович незмінно, з ритуальною шанобливістю відзначав ось уже 17-й раз. Ще б пак! Уся його родина, починаючи з батьків, готувала, брала участь у здійсненні Великої Жовтневої Соціалістичної революції, у захисті її завоювань, в утвердженні проголошених нею ідеалів. Правда, до урочистих передсвяткових настроїв примішувалося відчуття біди, неусвідомленої тривоги. Та це він приписував проявам неврастенії, котра переслідувала його упродовж останнього десятиліття.

Ось і свята прийшли. За звичкою все ж забіг на хвилику до кабінету. Похапцем переглянув пошту. Що це? Очам не повірив: наказ народного комісара освіти Української СРР від 3 листопада 1934 року: "Уволить с этого числа от обязанностей директора Музея и заповедника Коцюбинского М.М. в Виннице – Коцюбинского Р.М.". І хто підписав жорстокий вирок – сам В.Затонський. Не вірилося, спадало на думку, що це фальшивка, містифікація. Найперше, що спало на думку: зателефонувати наркомові освіти особисто, з'ясувати, звідкіль і за що така немилість. Але ж у святкові дні наркоми у своїх кабінетах не відсиджуються, відпочивають, веселяться.

Трохи оговтавшись, вирішив звернутися телеграмою у Держплан УСРР до старшого брата Юрія. Де-де, а там Юрія відшукають хоч на дні морському. І невдовзі до Києва полетіла супліка такого змісту: "Приказом Затонского уволен тчк Предполагаю ошибка тчк Молнируй причины зпт необходимость приезда". Тепер на душі полегшало: все з'ясується. Як не як, а Затонський разом з братом усю громадянську війну пройшов. Не стане таїтися. Тим паче, що ніякої провини за собою Роман Михайлович не відчував.

Годинник відміряв по циферблату одне коло за другим, а відповідь не надходила. Тут щось не те. Розібратися потрібно. Правда, шпальти газет забиті повідомленнями про викриття ворогів народу, різних відтінків ухильників. Але чим могли завинити перед ВКП(б) Коцюбинські?

Якщо на те пішло, то усю їх родину слід було б записати до золоті книги радянської еліти. Батько – класик української літератури, котрий високохудожньо й переконливо викривав експлуататорів, глитаїв, соціальне гноблення простого люду. Своім пером він немало посприяв класовому прозрінню мас. Старший брат Юрій – член партії більшовиків 1913 року, активний учасник жовтневого перевороту у Петрограді. Він з військом царського підполковника Муравйова громив Центральну Раду, входив до складу засимпатизованого у Москві першого радянського уряду, виконував різні доручення більшовицької партії по викоріненню українського буржуазного націоналізму. Після громадянської війни перебував на партійній, державній, дипломатичній роботі. Тепер Юрій – голова

Держплану, заступник голови Раднаркому УСРР. За нього хвилюватися не варто!¹.

Перед очима постала рідна сестра Оксана. І про неї найзапопадливіший "викривач" жодного поганого слова не скаже. Її чоловік В.Примаков – людина теж доволі заслужена, організатор і керівник Червоного козацтва, хоробрий і кмітливий вояка. Після війни перебуває на командних посадах у Червоній Армії, комкор². Оксана його вірна, віддана дружина.

Та й сам він, Роман, у КП(б)У не з останніх. Ось уже 15 років як у партії. Організовував комсомольські осередки в Чернігові, працював на комсомольській роботі у Москві, навчався у комуністичному університеті імені Я.Свердлова. Літом був воєнкомом корпусного господарства Першого кінного корпусу Червоного козацтва. В Одесі за дорученням партії вів культурно-освітнянську роботу. Згодом знову навчався у Харкові, в аспірантурі Всеукраїнської асоціації молодих літераторів і науковців. Став директором наукової бібліотеки, пізніше – книжкової палати. За станом здоров'я сам напросився у Вінницю директором музею свого батька.

Не може бути ніяких "зачіпок" і до його дружини Олени. Життя її батьків – Євгена та Софії Писаржевських, її особиста доля – хвилююча книга. Спочатку Писаржевських заарештували у 1907 році за участь у замаху на Столипіна. Колчаківці розстріляли їх як членів і більшовицького ревкому. Оленку, котра народилася у в'язниці, та її однорічного братика взяло під свою опіку Товариство колишніх політв'язнів, згодом вона попала до дитбудинку в Горках, яким опікувалася сама Н.К.Крупська.

По досягненню повноліття вийшла заміж за дипломата, який невдовзі загинув у Литві. З синком Ериком на руках доля звела її з Романом. Вони побралися і тепер виховують спільного синочка Юлія і Ерика, не роблячи між ними ніякої різниці.

То з якого боку насунулися хмари? Можливо, йому інкримінують ідейні збочення, запущеність в роботі музею? Не повинно б цього бути. За чотири місяці перебування на посаді директора Роман Михайлович чимало зробив для справжньої "партизації" музею. Особисто викрив і нещадно викорінював "єфремівщину". Вів себе принципово, твердо, рішуче. Навіть колишнього директора музею, дружину рідного дядька Хоми – Катерину Яківну Коцюбинську не помилював. Інакше не міг: людям, чия ідеологія ворожа комуністичній партії і Радянській владі, не місце у такій установі.

Спільно з керівництвом культпропу обкому партії йому вдалося перетворити музей у дійсно науково-партійний заклад, де творчість М.М.Коцюбинського віддзеркалюється в дусі інтернаціоналізму, активної боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Він прибрав з експозицій музею націоналістичний мотлох таких антипартійців, як Грушевський, Лозинський, Єфремов та інших з ними³. Терміново замінили стенди "Просвіта", "Братство тарасівців", матеріали яких зовсім не

висвітлювали класову сутність української націоналістичної інтелігенції – запопадливої служниці куркульства, поміщиків та буржуазії. Мало не "з м'ясом" виривав відозву центральної та окружної комісії про увічнення пам'яті М.М.Коцюбинського, підписану – подумати страшно! – скритим ворогом народу М.Скрипником⁴, іншими контрреволюціонерами, націонал-ухильниками⁵.

Річ у тім, що початок роботи Романа Михайловича в музеї співпав з підготовкою до 70-річчя від дня народження М.М.Коцюбинського. З цією метою було проведено нараду про перебудову музею, затверджено план його роботи, організовано виставку про з'їзди письменників. Готувалося відкриття при музеї Будинку літератури. Святкування ювілею 17 вересня 1934 р. новий директор вважав найрадіснішим днем. Музей за короткий відрізок часу відвідали 5000 чоловік. Багато гостей, серед них письменники, залишили свої записи у Книзі відвідувачів. Ось рядки, написані рукою Микитенка: "Дбайливо почату перебудову музею М.М.Коцюбинського треба довести до кінця. З музею вже виметене те націоналістичне сміття, яке "леліяло" старе керівництво музею. Документи, що свідчать про намагання того керівництва відгородити славетного письменника від радянської інтернаціоналістичної культури і замкнути його в чисто "українському осередку" зберігаються зараз лише в архіві, як доказ неправильної, шкідливої лінії старого керівництва"⁶.

Ось сторінка книги відгуків із записом Савченка: "Прекрасно висвітлено в музеї те, як націоналісти-фашисти намагалися спотворити велику спадщину Коцюбинського, обволікти його пам'ять, зробити його чужим великим соціальним ідеям української радянської літератури. Щодо цього відчуваємо дбайливу руку партійного керівництва в м. Вінниці та директора музею Романа Михайловича Коцюбинського".

Останній запис не дуже подобався Романові: занадто його перехвалювали. Савченко не правий. Зроблено, аби повністю розкрити ідейно близьку нам спадщину М.М.Коцюбинського, показати неспроможність спроби її фальсифікації з боку фашистів в музеї ще мало⁷.

Водночас Роман був впевненим, що товариші в ЦК КП(б)У, обкомі партії, наркомосі мусили б високо оцінити його ідейну боротьбу проти різних ухилів та здійснену організаційну перебудову в музеї. Сподівався, що багатьом його колегам сподобалася підготовлена ним стаття у "Більшовицькій правді" під актуальним заголовком "Проти українського націоналізму в музейній справі". Ні в кого не повинно бути сумніву, рішуче стверджував він, що завдання, поставлені тов. Сталіним на культурному фронті, музеї зможуть виконати "лише тоді, коли методологічною основою їх роботи буде теорія Маркса-Леніна-Сталіна, коли висвітлять класову суть кожного експонату"⁸.

У роздумах, сумнівах перебував цілий день. З Києва не надійшло жодної вістки. Хвилювання ще більше посилювалося, давалася взнаки

хвороба. Вночі майже не спав, а ранком 8 листопада подався в дорогу: від Вінниці до Києва – рукою подати.

Святковий Київ чомусь видавався непривітним. Не втішали червоні прапори та транспаранти, вулиці здавалися порожніми. Спробував по телефону поговорити із знайомими, зразу ж відчув у їх відповідях настороженість. Раптово побачив на вулиці знайомого, а той, мов ошпарений, повернувся і пішов геть, навіть не привітавшись. Тільки увечері вдалося вивідати деякі данні про викриття крупної контрреволюційної організації та про причетність до неї свого брата Юрія⁹.

9 листопада Роману вдалося потрапити на прийом до секретаря парткомітету Наркомосу Шенфельда. "Партайгеноссе" був вельми лаконічним, тільки підтвердив "викриття" контрреволюційної організації на чолі з Юрієм Коцюбинським. Потім вдав, що про звільнення нічого не знає. Романа прийняв сам нарком освіти В.Затонський. Від нього дізнався про причини свого звільнення з роботи.

– Розкрита, – сказав нарком, – контрреволюційна організація, до якої причетний Юрій Коцюбинський. По ВУАМЛІНу за вами водилися грішки: чистку 10 пройшли важкувато, троцькіста Бервицького закинули до нас в НКО. Ось вам і причини наказу.

Подумавши, Роман Михайлович запитав народного комісара:

– Чи був би виданий такий наказ, якщо б брат не був причетним до троцькізму?

– Мабуть, ні, – відповів Затонський.

Роман категорично заперечив:

– Цей наказ по відношенню до мене – активного члена партії – невірний, необгрунтований. Наскільки я розумію, питання зводиться не до зняття мене з конкретної роботи, а до висловлення Вами, членом політбюро ЦК КП(б)У, мені, як комуністу, політичної недовіри?

– Вважайте, що так воно і є, – підтвердив Затонський, хоча добре знав, що брат за брата не відповідає.

Після розмови з Затонським Роману залишилося лише гадати, що його жде по партійній лінії. Так, правда: чистку він дійсно пройшов важкувато. Тоді, у вересні 1933 року, йому довелося сповідатись за притуплення більшовицької пильності до ворогів, які пролізли на усі ділянки роботи ВУАМЛІНу, навіть до нього в бібліотеку. Не втямив він тоді усієї гостроти боротьби з націоналізмом, не розгорнув широкої роботи по викриттю шкідницької діяльності націоналістів у бібліотеці. Але ж і на сонці плями є.

Під час чистки він з усією відвертістю визнав свої помилки, провину перед партією за недостатню боротьбу з націоналізмом, поклявся комісії спокутувати її у майбутньому. Не дивно, що представник ВУАМЛІНу т. Житніков, присутній на чистці в НКО, заявив голові комісії т. Колодію, що Коцюбинський чесно визнав свої помилки. Було прийнято рішення:

"считать проверенным".

І він не підвів. Разом з парторгом Пеккером розчистив допоміжний апарат бібліотеки від класово ворожих елементів. Бібліографа Козаченко (як виявилось, буржуазний націоналіст) та його друзів Бойка, Вішуру і Дібольда прогнали з роботи. Брудна заява на нього і Пеккера, яку подав Козаченко, розглядалася на засіданні парткому ВУАМЛІНу і кваліфікувалася як маневр класового ворога, направлений на свідому дискредитацію чесних членів партії.

У складі трійки, яку утворив партком ВУАМЛІНу, Роман брав активну участь у виявленні шкідницької діяльності Дубровинського, виступаючи на зборах партгрупи, вимагав виключити його з партії за пособництво націоналістам та антипартійність.

Для більш ефективного пошуку націоналістів Роман навіть завів ним придуману спецанкету на співпрацівників книжної палати. Це дало можливість виявити дійсне обличчя націоналіста Никифорука та інших, знешкодити їх шкідницьку літературну продукцію. Так, ознайомившись з анкетними даними про Никифорука, він доручив завідуючому систематизації Бервицькому ретельно проглянути книжку "Західна Україна". Правда, контрреволюціонер Бервицький скористався можливістю заробити на цьому політичний капітал. Коли Роман захворів, Бервицький зробив інформацію на бюро ЦК та загальних зборах парторганізації НКО про контрреволюційну книгу.

Треба ж вчинитися такій халепі: його, Романа, звинувачують тепер, що нібито він висунув троцькіста Бервицького до наркомату освіти, хоча це зробив завідуючий сектором науки Харківського обкому партії М.Попов. Роман, навпаки заперечував, бо у Бервицького було серйозне партстягнення – сувора догана. Його вважали важкою і неприємною людиною. Але Попов поручився, що Бервицький уже проявив себе у боротьбі з націоналістами і стоїть на шляху до виправлення. До того ж за Бервицького заступилися секретар парткому НКО Шенфельд, комуністи Павловський, Кобленц та інші.

Бервицький, відчуваючи недовіру чесних комуністів, почав аж надто сильно старатися та приписувати собі заслуги викриття націоналізму в книжковій палаті (книга Никифорука, каталоги тощо). Роман поставив перед Шенфельдом питання про нечесність Бервицького. А коли йому доручили написати статтю для преси про боротьбу з націоналізмом в книжковій палаті, Роман Михайлович звернувся до Павловського із запереченням. Останній відповів: "Бервицький хоче виправдатися. Зрозуміло, не він викрив Никифорука. Нехай собі завойовує авторитет. Мені чи тобі, Коцюбинський, завойовувати авторитет не потрібно".

Ця розмова проходила тоді, коли в газеті ЦК КП(б)У "Комуніст" з'явилась стаття про боротьбу з націоналізмом і троцькізмом в ВУАМЛІНі, в якій фігурувало й прізвище Бервицького. А тепер перевернули з ніг на

голову.

Після довгих роздумів Роман дійшов висновку, що з ним поступають неправильно, звинувачення несправедливі. Вирішив написати заяву в ЦК КП(б)У, сподіваючись, що комісія партійного контролю швидко і просто розслідує факти і зробить висновки.

Після повернення у Вінницю Р.М.Коцюбинський на аркуші паперу написав: "ЦК КП(б)У, НКО т. Затонському, Вінницькому обкому КП(б)У.

Я переслідую цією заявою тільки одну мету – відновити до себе політичну довіру, як до дійсного партійця, вірного до кінця генеральній лінії партії. – Без цієї довіри мені не місце в її лавах. Я маю право вимагати, щоб усі викладені тут факти були ретельно перевірені (якщо вони все-таки викликають сумнів) Комісією партійного контролю, в результаті чого або з мене буде знято незаслужене звинувачення, або я понесу належну партійну кару".

Наївна людина! Він вірив, що рядовий комуніст мав якесь право розраховувати на справедливе вирішення його долі після того, коли попав в ряди підозрілих. В державному архіві Вінницької області зберігається справа без жодної відповіді на заяву Р.Коцюбинського.

Сліпа відданість партії, яка межувала з фанатизмом, призводить до того, що Роман перестає вірити своєму рідному брату, засуджує Юрія "за контрреволюційну діяльність". Доводить, що коли брат був в опозиції, він абсолютно не мав з ним ніяких зв'язків, навіть не переписувався (за винятком пари листів сімейного порядку у зв'язку із смертю матері), а головне, ставився до його шкідницької для партії роботи так, як слід партійцю. Вражають і такі рядки заяви:

"Я, – пише Роман, – не знаю, в якій мірі він причетний до контрреволюціонерів, троцькізму, але якщо політбюро ЦК КП(б)У виводить Юрія Коцюбинського зі складу ЦК і знімає з роботи – значить є дуже вагомні докази його причетності до цього, а поскільки так, я, як член КП(б)У, таврую всяке його посібництво ворогам партії Леніна-Сталіна". Та все ж знаходить у собі мужність заявити, що буде дуже радий, якщо Юрій зможе довести свою дійсну партійність¹⁰.

Закінчив Роман заяву проханням до ЦК КП(б)У, культпропу направити його на роботу в будь-який куточок Союзу, де "в повсякденній практичній боротьбі за переможне будівництво соціалізму" він стане передовим комуністом, активним борцем проти усяких ухилів від генеральної лінії партії¹¹.

Невідомо, хто порадив або допоміг, але у кінці 1934 року Р.М.Коцюбинський з дружиною та двома дітками виїжджає з Вінниці до Дніпропетровська, де працює в обласному відділі соціального забезпечення. Облмісцевпром знайшов роботу в Олені – економістом на обозному заводі в м. Молочанську, куди згодом переїхала сім'я. Роман влаштувався на заводі спочатку слюсарем, пізніше створив школу

фабрично-заводського навчання і став її директором. Роман і Олена активно включаються в життя парторганізації заводу. Олену обирають навіть членом парткому, а Роман веде роботу серед молоді.

Більшовицькі цербери дрімали лише одним оком. Над сім'єю знову поступово згущаються чорні хмари. Якось на партійних зборах обговорювалися статті газети "Правди" "Троцкистские агенты и днепропетровские либералы" та "Уметь распознать врага". Несподівано для Романа виступаючи на зборах зачисляють і його в націоналісти. Виходить, проти чого боровся, на те й напоревся! 12 грудня 1936 р. його заарештовують і відправляють у в'язницю спочатку до Києва, потім – Вінниці, Одеси.

З 22 грудня 1936 р. до серпня 1937 р. Р.М.Коцюбинського допитували по кілька разів на місяць, вибиваючи зізнання, що він очолював "підпільну контрреволюційну троцькістську організацію", мета якої вбити керівників партії і уряду України Постишева і Косіора. Лейтенант держбезпеки Бондаренко і сержант держбезпеки Давидов таки "зламали" Р.Коцюбинського. 15 серпня 1937 р. і він обмовив себе. На закритому суді в Одесі 26 вересня 1937 р. диввійськюрисст Орлов зачитав вирок: "...Коцюбинского Романа Михайловича – к высшей мере уголовного наказания – расстрелу, с конфискацией всего личного ему принадлежащего имущества. Приговор окончательный, обжалованию не подлежит и на основании Постановления ЦИК СССР от I.XII.1934 г. подлежит немедленному исполнению". 27 вересня 1937 р. його розстріляли.

Сатрапи не полишили у спокої його сім'ю. Незабаром була заарештована дружина – Олена Писаржевська. Просидівши кілька місяців у Мелітопольській в'язниці, вона мужньо витримала усі тортури і не кинула найменшої підозри на свого чоловіка. Її дітей – сина від першого шлюбу Ерика і Юлія Коцюбинського конфіскували, мов якісь речі, і передали під інвентарними номерами Ерика – до дитячого будинку, Юлія – в дитячі ясла.

Юлій Романович Коцюбинський, який нині працює директором музею свого діда в Чернігові, згадує: "Мама розшукала мене лише в 1955 році після моїх поневірянь по дитбудинках, її відновили в партії і нагородили почесним знаком "50 років перебування в КПРС". Нині вона вже покійна, похована в Ясній Полянці. Брат мій Ерик шістнадцятирічним добровільно пішов на фронт і загинув під Сталінградом. Де могила батька – не знаю. Умовно поставили надгробок на цвинтарі в Чернігові, де похована його мати і сестра. Місцеві власті наказали прибрати: не положено! А що "положено"? Забуття?"¹².

Ось яка трагічна буря розігралася над сім'єю Коцюбинських в середині 30-х років. З неї бачимо, що, по-перше, в більшовицькій партії кожен в чомусь підозрювався; по-друге, розправи не уникали навіть ті, хто фанатично вірив в комуністичні ідеали, вів боротьбу за "генеральну лінію

партії"; по-третє, в системі масових більшовицьких репресій проти народу брат повинен був відповідати за брата, дружина – за чоловіка, діти – за батька і матір.

ПРИМІТКИ

¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 288.

² Там само. – С. 446-447.

³ Мається на увазі сфабрикована справа СБУ. Керівництво нею приписувалося С.О.Єфремову. Докладніше про це читайте в матеріалі "Фарс із трагічним фіналом", опублікованому у цьому числі часопису.

⁴ Катерина Ясівна Коцюбинська – дружина рідного брата М.М.Коцюбинського – Хоми Коцюбинського.

⁵ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С. 205-207.

⁶ В умовах незалежної України український націоналізм сприймається як динамічний соборницький національно-визвольний рух усіх революційних сил за волю і державність.

⁷ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 226. – Арк. 4.

⁸ Більшовицька правда. – 1934. – 20 серп.

⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 183-201.

¹⁰ Третя генеральна чистка партії у 1933-1934 рр. проходила в атмосфері надзвичайної суворості і підозрливості до виключених з її лав.

¹⁰ Сільські вісті. – 1990. – 15 трав.

¹¹ ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 226. – Арк. 1-8.

¹² Сільські вісті. – 1990. – 15 трав.

Доктор історичних наук
професор Вінницького медуніверситету
Андрій ДАВИДЮК

*Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг "Реабілітовані
історією" висловлює щирю вдячність всім добрим і
чуйним людям, які докладають чимало зусиль
для відродження історичної правди, вшанування
пам'яті наших співвітчизників, що стали жертвами
політичних репресій.*

*Особливу подяку складаємо:
Колективу турбази "Подільська" (директор – Юрков
Олександр Степанович);
Колективу Кам'янець-Подільського районного відділу
внутрішніх справ (начальник – Савчук Микола Олексійович);
Колективу комбінату хлібопродуктів (директор –
Боярський Микола Ілліч);
Колективу ПКБ АСУ (директор – Ширко Володимир
Федорович);
Колективу об'єднання "Електроприлад" (генеральний
директор – Чебаков Анатолій Прокопович);
Колективу Кам'янець-Подільського колгоспного ринку
(директор – Цибульський Степан Платонович);
Колективу агрофірми "Вікторія" м. Борщів
Тернопільської області (голова – Щепановський Адам
Михайлович)*

*За рішенням Головної редакційної колегії
науково-документальної серії книг "Реабілітовані
історією" згадані колективи будуть нагороджені
Почесними дипломами "За великий внесок у
відродження історичної правди, духовності і культури".*